

ANNA PAJĄK ▶▶

Uniwersytet Jagielloński

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-8061>

Islam w wersji azerbejdżańskiej

The Azerbaijani version of Islam

Abstract

Azerbaijan is the only republic of the South Caucasus, the majority of its are Muslims. It is a religion deeply rooted in the culture and history of the Azeris, which is also a significant element of the identity of this nation. Although 70 years of Soviet rule in the territory of today's Azerbaijan destroyed the role of religion among the local community (at least certainly in the public sphere), the collapse of the USSR brought a certain revival both national and religious, which was also related to the escalation of the conflict in Nagorno-Karabakh. Islam to some extent consolidated society in the face of increasing tensions, becoming the base of the survival of tradition and rebuilding an independent state. At present, it should be stated that Islam plays a small role in the political life of Azerbaijan. The state is secular in its character as well as the local nationalist movement. However, the public debate constantly raises the question of whether Azerbaijani Islam is in the sphere of fundamentalist influence, which could lead to a religious revolution. The paper attempts to analyze the role and significance of Islam in today's Azerbaijan, with particular emphasis on its importance to the Azerbaijani identity, financing Muslim communities, the activities of radical groups and the popularity of religion among youth.

Keywords: Islam in the post-Soviet space, Azerbaijan, Azerbaijani identity, Islam in Azerbaijan, South Caucasus

Ислам в азербайджанском варианте

Аннотация

Азербайджан – единственная республика Южного Кавказа, в которой большинство граждан являются мусульманами. Это религия, глубоко укоренившаяся в культуре и истории азербайджанцев, которая также является важным элементом идентичности этой нации. И хотя 70 лет советской власти на территории современного Азербайджана уничтожили роль религии среди местного населения (безусловно в общественной сфере), распад СССР принёс определенное возрождение как национального, так и религиозного характера, что также было связано с эскалацией конфликта в Нагорном Карабахе. Ислам в некоторой степени консолидировал общество перед лицом усиливающейся напряженности, становясь основой выживания традиции и построения заново независимого государства. В настоящее время следует констатировать, что ислам играет небольшую роль в политической жизни Азербайджана. Государство имеет светский характер, как и местное националистическое движение. Тем не менее, общественные дебаты постоянно поднимают вопрос о том, находится ли азербайджанский ислам в сфере влияния фундаментализма, который может привести к религиозной революции. В статье предпринята попытка проанализировать роль и значение ислама в современном Азербайджане, обращая особое внимание на его важность для азербайджанской идентичности, финансирования мусульманских общин, деятельности радикальных групп и популярности религии среди молодежи.

Ключевые слова: ислам на постсоветском пространстве, Азербайджан, азербайджанская идентичность, ислам в Азербайджане, Южный Кавказ

Azerbejdżan to największe państwo Zakaukazia. Bogaty w surowce naturalne leży w obszarze zainteresowań wielu graczy polityki międzynarodowej, prowadząc dość otwartą politykę współpracy zarówno z Rosją, jak i Turcją, USA i Unią Europejską. Od odzyskania przez Azerbejdżan niepodległości po upadku Związku Radzieckiego największym problemem państwa jest nierozwiązany do tej pory konflikt z Armenią o terytorium Górskiego Karabachu, który po dziś dzień pozostaje jedną z ważniejszych kart przetargowych w polityce zagranicznej kraju. Konflikt jest też jednocześnie jednym z silniejszych bodźców konsolidujących naród i wykorzystywany w celu legitymizacji władzy klanu Alijewów, który sprawuje kontrolę nad państwem od 1993 roku. Azerbejdżan to jednak nie tylko oaza bogactw naturalnych, żyznych ziem, imponujących wieżowców i fasadowego przepychu, to także

jedyna republika Kaukazu Południowego, w której większość mieszkańców wyznaje islam. Religia ta przesiąka przez Azerbejdżan, mając tu specyficzny wymiar miejscowej ezoteryki oraz mistyki i będąc jednocześnie spoiwem narodowym, które w dużej mierze buduje tożsamość. Choć w kraju obowiązuje konstytucyjna wolność wyznaniowa i podmioty religijne nie mają prawa do działania w partiach politycznych, to jednak pytanie o znaczenie i przyszłość islamu w Azerbejdżanie pojawia się nader często. Poniższy artykuł stanowi próbę analizy wpływów islamu na życie polityczne i społeczne Azerbejdżanu ze szczególnym uwzględnieniem partycypacji religijnej ludzi młodych i działalności grup fundamentalistycznych w kraju.

Od zoroastrizmu do pierestrojki – rys historyczny islamu na terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu

Islam jest głęboko zakorzeniony w kulturze i historii Azerbejdżanu. Pojawił się na jego terytorium – zdominowanym dotąd przez zoroastrizm – już w VII wieku wraz z podbojem arabskim. Od tego też okresu na przestrzeni wieków terytorium Azerbejdżanu pozostawało pod wpływami to szyickiej Persji, to znowu sunnickiego Imperium Ottomańskiego, co prowadziło do sporów i rozłamów wśród miejscowej ludności. Ścieranie się owych wpływów, a także tradycje preislamskie doprowadziły do wykształcenia się wśród ludności dzisiejszego Azerbejdżanu „specyficznej wersji” islamu, przesiąkniętego wierzeniami i tradycjami zoroastrizmu i szamanizmu, nadając mu specyficzny mistyczny i synkretyczny wymiar. Prowadzona od XIX wieku przez Rosję penetracja terenów Azerbejdżanu i wojna z Persją doprowadziły do podziału tegoż terytorium w 1828 roku wzdłuż rzeki Araks, co miało istotne implikacje szczególnie dla północnej części kraju. Zajęcie go bowiem przez prawosławną Rosję oznaczało oddzielenie tych terenów od świata islamskiego i prowadzenie silnej chrystianizacji i rusyfikacji, przede wszystkim jednak przebudowę stosunków społeczno-ekonomicznych, co zintensyfikował tzw. boom naftowy, który przyciągnął – głównie do Baku – wielu Rosjan czy Ormian (Konarzewska, 2011). Sytuacja ta zaowocowała tym, że nowe elity azerbejdżańskie czerpały wpływy zarówno z cywilizacji islamskiej, jak i tej europejskiej, do której bramę stanowiła dlań właśnie Rosja. W tym czasie pojawił się również ruch panturecki, będący główną ideologią

dla przyszłej Republiki Musawackiej, a więc państwa proklamowanego po upadku Imperium Rosyjskiego i zajętego przez bolszewików w 1920 roku. Od tej pory Azerbejdżan znajdował się już w granicach Związku Radzieckiego, co miało istotne znaczenie dla samych tradycji muzułmańskich.

Początkowo władze komunistyczne rozpoczęły otwartą walkę ideologiczną z islamem, która związana była najpierw z próbami sekularyzacji, ateizacji i *korenizacji*, a później otwartych represji stosowanych wobec muzułmańskich duchownych. Zabiegi te – zdaniem Tadeusza Świętochowskiego – spowodowały niemalże całkowite wyparcie islamu z przestrzeni publicznej oraz przejście religii do sfery prywatnej, rodzinnej (Świętochowski, 2002). Po upadku ZSRR jednak popularność islamu konsekwentnie wzrastała wśród inteligencji i młodzieży, stając się jednocześnie jednym z ważniejszych aspektów życia publicznego. Niewątpliwie związane jest to z totalnym tłumieniem wyznań religijnych i promocją ateizmu w okresie Związku Radzieckiego oraz ignorowaniem znaczenia dyskursu duchowieństwa muzułmańskiego. Rolę islamu sprowadzono do praktyk ludowych, natomiast oficjalną hierarchię duchowną pokazywano jako upadłą, w co celowała zarówno nauka radziecka, jak i kopiujący jej prace badacze zachodni (Laszczkowski, 2010). Celem władz było dostosowanie muzułmańskiej tożsamości do warunków sowieckich i stworzenie z niej spójności tożsamościowo-politycznej. W samym Azerbejdżanie istotne znaczenie miało również zreformowanie sposobu zapisywania języka azerskiego. Zastąpienie alfabetu arabskiego łacińskim odcięło ludność Azerbejdżańskiej SRR od dziedzictwa literatury muzułmańskiej w języku arabskim (Konarzewska, 2011). W efekcie radzieckiej polityki w 1985 roku w Azerbejdżanie zarejestrowanych było tylko 18 meczetów i 53 wspólnoty religijne oraz 123 oficjalnie działających duchownych (Mamadii, 2018).

W całym systemie silnej ateizacji tutejszego społeczeństwa przyciągają uwagę tezy badaczy, którzy zaprzeczali jednak faktowi upadku samych elit duchownych Azerbejdżanu w czasach komunizmu, twierdząc że „nacjonalizacja” praktyk religijnych przez elity duchowieństwa muzułmańskiego ówczesnie miała uzupełniać konstruowane tożsamości narodowe o duchowy, islamski wymiar, który stałby się ich nieodłącznym elementem. Strategia przyniosła efekty wśród Azerów po upadku ZSRR, pozwalając im zachować ten konstrukt tożsamościowy w nowych poradzieckich realiach (Laszczkowski, 2010). Islam stał się zatem spoiwem społeczności azerskiej, który

zdecydowanie pomógł w konsolidacji narodu w czasie odbudowy niezależnego państwa po upadku imperium sowieckiego. Przede wszystkim zauważa się, że po odzyskaniu niepodległości przez Azerbejdżan pojawiło się zjawisko niespotykane dotąd wśród Azerów w tak dużym stopniu – przebudzenie narodowe i religijne. Związane było ono z koniecznością redefinicji tożsamości i samookreślenia. Szczególnie silnie wpłynął na nie konflikt karabachski, który stał się nie tylko konfliktem etnicznym i walką o ziemię, ale też sporem muzułmańsko-chrześcijańskim w regionie. Religia w pewnym stopniu skonsolidowała społeczeństwo w obliczu narastających napięć, stając się osią przetrwania tradycji i budowy od podstaw niepodległego państwa (Konarzewska, 2011; Świętochowski, 2002).

Yeni Azerbejdżan

Choć z chwilą upadku Związku Radzieckiego i tym samym proklamowania niepodległości Azerbejdżanu pojawiały się próby jego redefinicji opartej o budowę państwa muzułmańskiego, to jednak nie spotykały się z aprobatą większości elit i społeczeństwa. Jeszcze w czasie prezydentury Abulfaza Elczibeja, wzywającego do utworzenia państwa na wzór turecki, uchwalono „Ustawę o wolności wyznania”, która zakładała sekularyzację religii od państwa. Na uchwalenie ustawy wpłynęło m.in. pojawienie się zagrożenia eksportu idei fundamentalistycznych z Iranu, jak i napływ radykalnych grup, takich jak wahabici i salafici. Wzrost ich popularności wynikał m.in. z promowania działalności wahabickiej przez niektóre organizacje udzielające pomocy humanitarnej uchodźcom z Karabachu (Mamadii, 2018). Kolejne poprawki zakazywały działalności misyjnej tychże grup oraz nakładały obowiązek rejestracji wszystkich organizacji religijnych, które nie należały do podporządkowanego rządowi Zarządu Duchownego Muzułmanów Kaukazu. Wszystko to doprowadziło do tego, że ludność, a przede wszystkim starsze pokolenie, zaczęło postrzegać meczety i wspólnoty religijne jako zagrożenie dla młodych wierzących, w których mogliby znaleźć się pod wpływem grup ekstremistycznych. W rezultacie młodzi ludzie, częściowo dobrowolnie, a częściowo pod wpływem starszych, przestali brać udział w zbiorowych obrzędach i praktyki religijne najczęściej odbywały się w domach. W następstwie w Azerbejdżanie zaczął rozwijać się islam w wymiarze

bardzo regionalnym, silnie naznaczonym tradycją i rodzinnymi zwyczajami, zwłaszcza tymi, które zachowały się wśród Azerów jeszcze z czasów ZSRR.

Islam powrócił do przestrzeni publicznej wraz z dojściem do władzy Hejdara Alijewa – szczególnie na początku jego kadencji. Zaraz po dojściu do władzy odwoływał się on w swych wystąpieniach do symboliki religijnej, między innymi porównując ofiary wojny karabachskiej czy „czarnego stycznia” do świętych męczenników z bitwy pod Karbalą¹. Prezydent ponadto podjął się odbudowy meczetu Bibi Ejbat i jako przywódca Azerbejdżanu odbył hadżdż, nadając tym samym islamowi rangę religii oficjalnie wyróżnionej. Miał on stać się w jego polityce jednak przede wszystkim czynnikiem tożsamościowym, nie politycznym. Nawiązania do kultu przodków i elementów religijnych jednoczyły społeczeństwo kraju, które z chwilą dojścia do władzy Alijewa wyczerpane było wojną, wewnętrznymi tarciami i kryzysem gospodarczym. Jednakże, po krótkim okresie powrotu do retoryki muzułmańskiej Alijewa, władza znów zaczęła wprowadzać coraz bardziej restrykcyjne przepisy ograniczające pole manewru i wpływów islamu, głównie w obliczu obawy o ewentualne napływy popularności grup fundamentalistycznych. Stan ten utrzymuje się jako *constans* do dziś (Laszczowski, 2010). Obecnie stwierdzić należy, że w życiu politycznym Azerbejdżanu islam odgrywa niewielką rolę. Państwo to jest świeckie w swym charakterze tak samo jak chociażby tamtejszy ruch nacjonalistyczny. Trudno nie zgodzić się z tym, biorąc pod uwagę tak istotne fakty, jak:

- a) konstytucyjna wolność wyznaniowa, zgodnie z ustawą o wolności wyznania podmioty religijne nie uczestniczą w działaniach partii politycznych i nie zapewniają im pomocy finansowej;
- b) stosunkowo rzadki udział obywateli w praktykach religijnych;
- c) różnorodność etniczną Azerbejdżanu;
- d) tępienie instytucjonalne radykalizmów religijnych w państwie;
- e) sowiecką przeszłość Azerbejdżanu, która silnie wpłynęła na ateizację społeczeństwa. Istotną kwestią jest także, iż mimo tego, że

¹ Bitwa, do jakiej doszło w 680 roku na terenie współczesnego miasta Karbala, gdzie wojska sunnickie zaskoczyły karawanę wnuka Mahometa, jak i trzeciego immama szyitów Husajna ibn Allego. W związku z powyższymi wydarzeniami Husajn jest w szyizmie pamiętany jako „pan męczenników”, a w rocznicę jego śmierci co roku odbywa się jedno z najważniejszych szyickich świąt – Aszura.

w Azerbejdżanie większość mieszkańców stanowili i stanowią muzułmanie, co mogłoby być podstawą do sprzeciwu wobec władzy radzieckiej, to jednak nawet w środowisku azerbejdżńskiej inteligencji próby sprzeciwu wobec systemu, które motywowane były religijnie, nie zdobyły popularności, gdyż za wzór stawiano sobie świecką Turcję. Po rewolucji w Iranie religijna droga „wyzwolenia” Azerbejdżanu całkowicie straciła szansę rozwoju i wzmocnienia tym samym ruchu dysydenckiego (Słownik dysydentów, 2007, s. 124–127).

W latach 90. przeprowadzono pierwsze badania dotyczące roli islamu w Azerbejdżanie, z których jasno wynikało, że za „aktywnych” wierzących muzułmanów, tzn. przestrzegających islamskich norm zachowania, uważało się 4–6 proc. mieszkańców, 87–92 proc. mówiło o sobie jako o „po prostu muzułmanach”, ale nie stosujących się do wszystkich wymogów szariatu, a tylko 3 proc. określało się mianem ateistów. Respondenci niemal zgodnie odpowiedzieli, że islam ma wpływ na ich etykę, moralność i kulturę, nie powinien jednak determinować w żaden sposób gospodarki i polityki państwa (Faradov, 2001; Mamadii, 2018).

Badania te i obserwacje prowadzą do wniosku, że islam w Azerbejdżanie należy przede wszystkim badać jako sposób postrzegania rzeczywistości i pewną mentalność, nie zaś *stricte* przez pryzmat samych doktryn muzułmańskich. Niewątpliwie wpłynąć na to mógł wieloletni okres kształtowania w czasach reżimu przez elity obywatela sowieckiego – muzułmanina i maksymalne ograniczanie wpływów fundamentalistycznych do kraju. Tutaj działania o charakterze religijnym umożliwiają raczej nadawanie przeżywanym historii doświadczeń o charakterze ontologicznym. Zauważalny jest silny związek pomiędzy religijnością muzułmańską a azerskim sentymentem narodowym i pojawiającym się dyskursem nacjonalistycznym, który bez wahania można tu nazwać nacjonalizmem religijnym – i to właśnie w tym miejscu można umieścić obecną rolę islamu w państwie (Laszczkowski, 2010).

W Azerbejdżanie aktualnie funkcjonuje 2166 meczetów, z czego 136 w samym Baku. Dodatkowo działa 13 kościołów i 7 synagog. Udział procentowy mieszkańców określających się jako muzułmanie utrzymuje się na – mniej więcej – takim samym poziomie: 96 proc. (CIA), 90 proc. (Berkley Center, 2012), 99 proc. (Pew Research Center, 2009). 4 proc. społeczeństwa stanowią chrześcijanie, żydzi i protestanci. W kraju funkcjonują 732

muzułmańskie wspólnoty religijne i 28 niemuzułmańskich (Faradov, 2001; Mamadii, 2018). W dalszym ciągu pewien problem stanowi jasne wyznaczenie w kraju podziału na szyitów i sunitów. Wszystkie badania wykazują, że pierwsza grupa jest znacznie liczniejsza, jednak różnice w szacunkach wynoszą nawet 20 proc. Szyici mają stanowić od 60 do 85 proc., a sunnici od 14 do 40 proc. mużulmanów. Spora część badanych Azerów (46 proc.) nie utożsamia się z żadnym odłamem islamu, uważając się po prostu za mużulmanów, stąd w Azerbejdżanie mówi się o funkcjonującym szyicko-sunnickim ekumenizmie (Rohoziński, 2009). 41 proc. mieszkańców ma uważać się za mużulmanów „niepraktykujących”, nieprzywiązujących wagi do podziału mużulmańskiego. Islam w Azerbejdżanie, jak też innych mużulmańskich postradzieckich państwach, nie pełni oficjalnej funkcji publicznej – meczet to po prostu miejsce kultu (właściwie według wielu respondentów nie trzeba chodzić do meczetu, żeby się modlić regularnie). Zdecydowanie w kraju największą popularnością cieszy się tzw. „islam niepraktykujący”, który określić można jako „rodzinnie i etnicznie azerbejdżański” (Faradov, 2001; Mamadii, 2018).

Choć pojawiały się zdania o tym, że autorytaryzm i bezprawie panujące w państwie mają mieć zasadniczy wpływ na większe zaangażowanie religijne Azerów, to jednak badania empiryczne tezy tej nie potwierdzają. Pewien postęp w ostatnim dziesięcioleciu w dobrobycie społeczeństwa w Azerbejdżanie jest także jednym z powodów spadku dynamiki zewnętrznej religijności, choć z drugiej strony coraz większą popularnością wśród klasy średniozamożnej i zamożnej cieszą się lekcje języka arabskiego. Z jednej strony motywowane są one znaczą liczbą turystów z Bliskiego Wschodu, z drugiej zastanawiają jako rosnące zainteresowanie korzeniami islamu wśród nowo kształtujących się elit Azerbejdżanu.

Finansowanie

Choć w Azerbejdżanie wprowadzono rozdział religii od państwa, to jednak okresowo udzielana jest pomoc finansowa wybranym podmiotom religijnym. Zarząd Mużulmanów Kaukazu otrzymuje pewne wsparcie finansowe od Kaukaskiej Rady Mużulmańskiej, a także Państwowego Komitetu ds. Współpracy ze Stowarzyszeniami Religijnymi, czyli organu zapewniającego

realizację polityki religijnej państwa. W 2011 roku Gabinet Ministrów, z jego polecenia, przeznaczył fundusze na Zarząd Muzułmanów Kaukaskich w wysokości 2 mln USD. Z Funduszu Rezerwy Prezydenta Zarząd Muzułmanów Kaukaskich otrzymał dotacje na wsparcie jednostek religijnych w wysokości 3 mln manatów w 2015 roku, 1 mln manatów w 2016 roku, 3 mln manatów w 2017 roku i 4 mln manatów w 2018 roku (Mamadii, 2018). Ten model finansowania jest zręcznym zabiegiem pozwalającym kontrolować główne stowarzyszenie religijne w państwie, by nie miały one możliwości zabierania oficjalnych stanowisk w kwestiach przede wszystkim politycznych.

Ruchy radykalne

W Azerbejdżanie odnotowuje się również działalność islamskich grup radykalnych, mających korzenie w Arabii Saudyjskiej, Kuwejcie czy też Kaukazie Północnym. Dwa główne ruchy fundamentalistyczne obecne w Azerbejdżanie to wahabici i salafici finansowani przez Saudów. Ich działalność, ze względu na udzielaną pomoc humanitarną, cieszyła się szczególnym powodzeniem wśród uchodźców z Karabachu. Rząd stara się kontrolować działalność obu ruchów m.in. poprzez aresztowania i szykany wobec członków niezależnych grup religijnych, a także zamykanie lub niszczenie miejsc zgromadzeń religijnych, jak np. salaficki meczet Abu Bakr w Baku zaatakowany w 2008 roku (Souleimanov, 2013).

Mimo walki z radykalizacją, od odzyskania niepodległości przez Azerbejdżan około 900 młodych Azerów wstąpiło do organizacji terrorystycznych walczących w Syrii i Iraku. Zauważa się jednak, że w dużej mierze byli oni wabieni przede wszystkim korzyściami majątkowymi.

Państwem, z którego wyraźnie widać wpływ islamu, jest Iran, gdzie szyici również stanowią większość. Po 1991 roku wiele osób wyjechało do Iranu w celu edukacji religijnej, konkretnie do Qom, które stanowi centrum edukacji szyickiej. Władze jednak postanowiły ograniczyć wpływy z południa, wprowadzając zakaz działalności centrów religijnych innych niż azerbejdżańskie. Zatem zmuszone do zawieszenia działalności zostały takie ośrodki, jak: Irańskie Centrum Kultury, Komitet Imdad Imama Chomeiniego, Organizacja Islamskiej Propagandy czy reprezentacja Valeyi-Fagih. Jeszcze w latach 90. wielu duchownych z Iranu prowadziło obrządku religijne

w meczetach w Azerbejdżanie, zwłaszcza w regionach południowych i centralnych. Zaostrzono jednak ustawę o wolności wyznania, zgodnie z którą prawo do prowadzenia działalności religijnej mają jedynie duchowni będący obywatelami Azerbejdżanu. Obecnie duchownymi są absolwenci Uniwersytetu Islamskiego w Baku w liczbie 3550 (na 2018 rok) oraz 758 abiturientów wydziału teologii Uniwersytetu Państwowego w Baku, powołanego przy wsparciu Fundacji Spraw Religijnych Turcji (Mamadii, 2018).

Jak wspomniano wyżej, religijna orientacja Azerbejdżanu jest głównie nacjonalistyczna i pod wpływem silnych więzi z Turcją, które doprowadziły do przyjęcia tureckiego modelu nacjonalizmu i sekularyzmu. Z powodu słabej pozycji islamu w sferze publicznej w radzieckim i postsowieckim Azerbejdżanie, nawet podział wyznaniowy odegrał niewielką rolę w społeczeństwie. Regiony, w których odnotowuje się największą popularność sunnitów, to północna część Azerbejdżanu, którą zamieszkują Lezgini, więc rdzenni mieszkańcy Dagestanu. Tam też pojawiają się obawy, że działalność salafitów może paść na „żywną glebę”. Na chwilę obecną jednak władze konsekwentnie podejmują wszelkie kroki, by nie doprowadzić do wzrostu popularności radykalnych ugrupowań muzułmańskich. W państwie autorytarnie rządzonym przez Ilhama Alijewa, gdzie swoich interesów broni też Rosja, rozwój ruchów wahabickich mógłby doprowadzić do rewolucji islamskiej, której od znamienego 1979 roku (rewolucja w Iranie) boi się władza azerbejdżańska i Kreml. W państwie, w którym świecka opozycja praktycznie nie istnieje, jedynie ten scenariusz wydaje się zagrażać faktycznej władzy Alijewa i jednocześnie Rosji – przynajmniej na pewno w obecnym układzie politycznym.

Religia a tożsamość

Przedstawione wyżej dane i badania automatycznie prowadzą do refleksji dotyczących roli islamu w mentalności i tożsamości azerbejdżańskiej i tego jak wpływa on na społeczeństwo. Interesujące badania przeprowadziło Research Center PEW w 2017 roku. Przed badanymi postawiono pytanie o to, co oznacza dla nich bycie Azerem. Odpowiedzi przedstawione zostały w tabeli 1.

Tabela 1. Tożsamość (5 – bardzo istotne, 1 – mało istotne)

		1	2	3	4	5
1	Obywatelstwo, bycie obywatelem Azerbejdżanu	1,1	0,5	3,2	16,7	78,5
2	Tożsamość etniczna (Azer, Lezgin, Tatar etc.)	1,3	0,6	3,2	17,7	77,2
3	Tożsamość religijna (Muzułmanin, Chrześcijanin etc.)	2,6	0,8	6,3	20,3	69,9
4	Europejskość	35,3	15,1	21,2	11,5	16,9
5	Tożsamość lokalna (miejsce zamieszkania)	1,4	4,1	7,1	21,6	65,9
6	Tożsamość lokalna (miejsce urodzenia)	1,0	1,9	6,8	22,4	67,9

Źródło: https://bakuresearchinstitute.org/islam-and-youth-in-azerbaijan/#_edn15.

Jak wynika z badań, przynależność do świata europejskiego dla przeszło 35 proc. Azerów nie ma żadnego znaczenia. Najbardziej istotne zatem wydaje się bycie obywatelem Azerbejdżanu, a biorąc pod uwagę procentową ilość muzułmanów w kraju można śmiało stwierdzić, że ponad 60 proc. jego mieszkańców uważa swoją tożsamość religijną za bardzo istotną w ich życiu, jeszcze więcej zaś podkreśla tożsamość etniczną i regionalną. Nie da się jednak ukryć, że w tym przypadku jest ona ściśle związana również z religijnością. Wnioskować zatem można, że nacjonalizm występujący w Azerbejdżanie ma charakter mniej lub bardziej religijny.

Młodzież i próby prognozy

Zgodnie z wynikami ankiety „Kapitał społeczny, media i płeć w Azerbejdżanie” okazuje się, że młodzi ludzie są znacznie mniej aktywni w praktykach religijnych niż starsi respondenci. Około 45 proc. respondentów w wieku 18–35 lat deklarowało, że w ogóle nie uczestniczyło w obrzędach religijnych lub brało w nich udział bardzo rzadko (Mamadji, 2018).

Po uzyskaniu niepodległości, dzięki otwarciu granic, dość popularne stały się wyjazdy w celach edukacji muzułmańskiej. Szacuje się, że w latach 90. około 3000 Azerów kształciło się w Arabii Saudyjskiej, Syrii, Libii, Egipcie, Malezji i Iranie (Gündüz, 2016, s. 150–160). Obserwacje pokazują,

że w ostatnich latach tendencja ta osłabła. Jednym z głównych powodów są wspomniane wyżej kolejne poprawki do ustawy o wolności wyznania, zgodnie z którą osoby, które uzyskały wykształcenie muzułmańskie poza granicami Azerbejdżanu, nie mają prawa prowadzić działalności religijnej w kraju. Kolejnym mocnym argumentem jest tu fakt, że działalność religijna nie zapewnia mobilności pionowej w hierarchii społeczno-ekonomicznej.

Zgodnie z Konstytucją edukacja publiczna w Azerbejdżanie jest świecka. Szkoły religijne prowadzone są przez określone ośrodki oraz wspólnoty i są to szkoły, których budżet nie jest pokrywany z pieniędzy publicznych. Na poziomie wyższym duchowni są szkoleni przez Islamski Uniwersytet Baku i Wydział Teologiczny Uniwersytetu Państwowego w Baku. O ile działający od 1992 roku Islamski Uniwersytet w Baku miał na początku swojego istnienia cztery oddziały, o tyle obecnie działa tylko jeden i prowadzony jest przez Zarząd Muzułmanów Zakaukazia. W 2018 roku studiowało w nim 319 studentów (Gündüz, 2016, s. 99–103; Mamadii, 2018).

W ocenie niektórych ekspertów szykanowanie i marginalizacja radykalnych ugrupowań i „nieoficjalnych” grup religijnych może doprowadzić do wzrostu powodzenia i zainteresowania ruchów oraz nastrojów fundamentalistycznych, a w efekcie polityzacji islamu w Azerbejdżanie (Geybullayeva, 2008).

Obecnie jednak silna pozycja ugrupowań tzw. islamu politycznego, czy też walczącego, jest wątpliwa. Ugrupowania fundamentalistyczne są regularnie sprawdzane i kontrolowane przez służby specjalne Azerbejdżanu. Państwo broni się przed radykalnymi ugrupowaniami i raczej mało prawdopodobne jest, żeby coś w tej kwestii miało się zmienić. Przynajmniej nie przy obecnym układzie sił politycznych i geopolitycznych. Islam raczej zostanie tą częścią kultury i mentalności, na której podstawach kształtować będzie się nadal pojęcie moralności. Słabe przywiązanie zdecydowanej większości Azerów do udziału w obrządkach religijnych nadal powinno kształtować ekumenizm religijny, tworząc w Azerbejdżanie miejsce dla współfunkcjonowania ludzi przywiązanych do różnych wierzeń.

Nowa świadomość współczesnego młodego pokolenia Azerów to pewna interpretacja islamskiej moralności politycznej. Sentymenty narodowe mieszane są delikatnie z religijnymi, a islam zostaje pewną podstawą tradycyjnych wartości azerskich. Tzw. lokalna – azerska wersja islamu tworzyć będzie nadal

wspólną tożsamość, świadomość muzułmańską, połączoną z obywatelsko-narodową, która stała się podstawą bytu Azerbejdżanu (Laszczkowski, 2010).

Nieustannie jednak w debacie publicznej stawiane jest pytanie czy islam znajduje się w sferze wpływów fundamentalizmu islamskiego, który doprowadzić mógłby do rewolucji na tle religijnym. Zwraca się szczególną uwagę na to, iż obecna sytuacja gospodarcza Azerbejdżanu owocuje rosnącym ubóstwem wśród niższych klas społecznych, przy całkowitym wręcz zaniku klasy średniej. Ponadto rośnie również niezadowolenie społeczne w stosunku do władz, dając coraz podatniejszy grunt dla wzrostu popularności religii. Obecnie jednak bieda raczej determinuje wyjazdy na Zachód lub do Rosji, aniżeli ucieczki w mury meczetu. Zmienić sytuację może nieudolność władz w kwestii konfliktu karabachskiego, osłabienie pozycji Rosji w regionie i wzmocnienie np. Saudów czy też zacieśnienie więzów z Iranem, póki co jednak takiego układu raczej nic nie zapowiada. Teheran traktowany jest przez Baku nieufnie i przypisuje mu się intencje destabilizacji Azerbejdżanu np. poprzez podburzanie szyitów, co jest o tyle uzasadnione, że Iran od lat prowadzi podobną politykę na Bliskim Wschodzie (np. wspieranie Hezbolah w Libanie albo „rozgrywanie” szyitów w Arabii Saudyjskiej). Wszystkie te czynniki zatem zwiększają raczej dalszą podatność Azerbejdżanu na większe otwarcie na Rosję, pozostawiając islam jako część historii i tożsamości, która wzbogacona lokalnymi zwyczajami nie wpływa na kierunek polityki państwa. Przynajmniej na razie.

MGR ANNA PAJĄK

Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Jabłonowskich 5, 31-114 Kraków
pajk.ana@gmail.com

Bibliografia

- Faradov, T. (2001). *Religiosity in Post – Soviet Azerbaijan. A Sociological Survey*. Po-brane z: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17523/ISIM_8_

- Religiosity_in_Post-Soviet_Azerbaijan_A_Sociological_Survey.pdf;jsessionid=6C40B71F086B1FF65B7FF73248E165B6?sequence=1.
- Geybullayeva, A. (2008). *Is Azerbaijan Becoming a Hub of Radical Islam?* Pobrane z: <http://www.turkishpolicy.com/images/stories/2007-03-caucasus/TPQ2007-3-geybullayeva.pdf>.
- Goyushov, A. (2012). *Islamic Revival in Azerbaijan*. Pobrane z: <http://www.currenttrends.org/research/detail/islamic-revival-in-azerbaijan>.
- Gündüz, I. (2016). *Azərbaycanda dini məsələ: Təhdidlər və hədəflər ideoloji, milli, ictimai təhlükəsizlik müstəvisində*. Pobrane z: <http://anl.az/el/Kitab/2017/2016-2133.pdf>.
- Konarzewska, N. *Rola islamu w życiu politycznym Azerbejdżanu*. Pobrane z: http://www.kaukaz.pl/pdf/rola_islamu_w_zyciu_politycznym_azerbejdżanu.pdf.
- Laszczkowski, M. (2010). „Wszyscy jesteśmy muzułmanami-Azerbejdżancami”. Religijny nacjonalizm w postsowieckim Azerbejdżanie. W: M. Ząbek (red.). *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Mamadii, N. *Islam and Youth in Azerbaijan*. Pobrane z: <https://bakuresearchinstitute.org/islam-and-youth-in-azerbaijan/>.
- Rohozinski, J. (2009). Islam w Azerbejdżanie. W: Islam na obszarze postradzieckim. *Prace OSW*, 7.
- Siekierski, K. (2008). Religia i nacjonalizm w regionie Kaukazu Południowego. W: K. Iwańczuk (red.). *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Słownik dysydentów*. t. II. (2007). Warszawa: Wydawnictwo Karta.
- Souleimanov E., (2012). *Jihadism on the Rise in Azerbaijan*. Pobrane z: <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5766>.
- Souleimanov, E. (2013). *The Rise of Militant Salafism in Azerbaijan and Its Regional Implications*. Pobrane z: <https://www.mepc.org/rise-militant-salafism-azerbaijan-and-its-regional-implications>.
- Świętochowski, T. (2006). *Azerbejdżan*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Świętochowski, T. (2002). *Azerbaijan: The Hidden Faces of Islam*. Pobrane z: https://www.islamawareness.net/Asia/Azerbaijan/aj_article002.html.
- Świętochowski, T. (1998). *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Vallyev, A. (2005). *Azerbaijan: Islam in a post-soviet republic*. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/235752829_Islam_in_Azerbaijan.